УДК 94 (47)

И.К. Заһидуллин

СӘЛАМ ХАТЫЙП УЛЫ АЛИШЕВ – Г. ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ ТАРИХ ИНСТИТУТЫНЫҢ ӘЙДӘП БАРУЧЫ ТАРИХЧЫСЫ

В этом году Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ отмечает 85-летие со дня создания. В 1963–1966 г. в его аспирантуре обучался, затем в секторе истории три десятилетия проработал Салям Хатипович Алишев (1929–2015), он здесь состоялся как крупный татарский историк и организатор науки. В 1960–1980 гг., когда плановые научные темы большинства сотрудников сектора истории ограничивались советским периодом, достижения и успехи ИЯЛИ по исследованию прошлого татарского народа XV–XIX вв. во многом определялись трудами С.Х. Алишева. Статья посвящена жизненному пути и научной деятельности известного татарского историка.

Ключевые слова: С.Х. Алишев, сектор истории Института языка, литературы и истории им. Г. Ибрагимова, история татарского народа XV–XIX вв.

This year, the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan celebrates its 85th anniversary. In 1963–1966, Salam Khatipovich Alishev (1929–2015) studied at its postgraduate school, then worked in the history sector for three decades. In the 1960s–1980s when the planned scientific topics of the majority of the employees of the History Sector were limited to the Soviet period the achievements and successes of the Institute of Literature and Literature in the study of the past of the Tatar people of the 15th–19th centuries were largely determined by the works of S.Kh. Alishev. The article is devoted to the life and scientific activities of the famous Tatar historian.

Keywords: S.Kh. Alishev, the history sector of the Institute of Language, Literature and History named after G. Ibragimov, the history of the Tatar people of the XV–XIX centuries.

2024 елда күренекле татар тарихчысы, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, тарих фәннәре докторы Сәлам Хатыйп улы Алишевның тууына 95 ел тулды.

1970–1980 елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тарих бүлегендә күпчелек темалар совет чорын өйрәнүгә багышланган иде. Шул сәбәпле татар халкының XV–XIX гасырлардагы тарихын тикшерү өлкәсендәге күп кенә казанышлар нәкъ менә С.Х. Алишев хезмәтләре белән билгеләнде. Ул Институтта 1963–1966 елларда аспирантурада укыды, аннан соң өч дистә ел биредә фәнни эзләнүләр белән шөгыльләнде, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен әзерләп, уңышлы яклады, мәшһүр татар тарихчысы булып танылды, соңгы бер дистә елдан артык, 1989–

1996 елларда, тарих бүлеге мөдире буларак, фәнни эзләнүләрне оештыруда зур хезмәт куйды.

Минем галим белән якыннан аралашуым 1990–1993 елларда фәнни хезмәткәр сыйфатында, С.Х. Алишев СССР Фәннәр академиясе Казан фәнни үзәгенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтындагы тарих бүлеге мөдире булып эшләгәндә башланды. Вакытлар үтеп, үзем Тарих институтында Урта гасырлар тарихы бүлеген җитәкләгәндә, Сәлам Хатыйп улы 1998–2011 елларда баш гыйльми хезмәткәр вазифасында хезмәт куйды.

1989–1994 елларда бүлек хезмәткәрләре дүрт китаптан торган «Татарстан Республикасы тарихын» язу белән шөгыльләнде. Беренче томга мәкаләләрне С.Х. Алишев, Р.Г. Фәхретдинов, Р.Г. Галләм, А.А. Арсланова, Н.С. Хәмитбаева язды. Икенче томның бүлекләрен язуга Ю.И. Смыков, Р. Г. Әмирханов, Н.С. Хәмитбаева, И.К. Заһидуллин җәлеп ителде. М.К. Мөхәррәмов, И.Г. Гыйззәтуллин, К.А. Нәзипова, М.А. Сәйдәшева, З.Г. Гарипова, Г.Л. Фәйзрахманов, А.Г. Галләмова һәм Т.И. Славко коллектив монографиянең сугышка кадәрге (1917–1940) һәм сугыштан соңгы чорларын (1941–1990) үз эченә алган соңгы ике китабын яздылар.

Заманнар үзгәреп, кайбер томнар эшләнеп бетмәде, дүрт томлык күмәк монографиянең бер томы да басылып чыкмады. (Соңрак ул текстлар мәктәп дәреслекләре һәм уку әсбаплары, китаплар һәм мәкаләләр буларак укучыга барып ирешге). Сәбәпләрнең – берсе тарихи тикшеренүләр өлкәсендә яңача фикерләүнең өстенлек алуы: 1993 елда тарих бүлегендә һәм Институтның Гыйльми советында «Татар халкы тарихы» булдыру концепциясе тикшерелде [Алишев, 2000, с. 24–25]. Мин бу вакыйгаларның шаһиты булдым.

1989–1998 елларда хезмәт коллективының казанышлары һәм хезмәттәшләренең фәнни уңышлары турында С.Х. Алишев «1989–1998 елларда Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе Тарих институты тарихы бүлеге» дип аталган күләмле мәкаләсендә бәян итте [Алишев, 2000, с. 24–25].

Сәлам Хатыйп улы 1929 елның 20 мартында Аксубай районының Шәрбән авылында мулла гаиләсендә дөньяга килә. Бер елдан гаилә әтисенең төп чыгышы булган Яңа Әлмәт авылына күченеп кайта. Әтисе (1870–1945) һәм әнисе (1887–1985) картаялар, хуҗалыкны алып бару, утын, печән хәзерләү кебек олы мәшәкатьләр яшүсмер малайга күчә. Ул сугыш елларында колхоз эшендә катнашып, җир тырмалый, лобогрейка белән урак урдыра. 1945 елдан мәктәп укучысы трактор бригадасы хисапчысы булып эшли башлый. Туган авылында балалар аз булу сәбәпле, 6нчы сыйныф ябылгач, башта 3 чакрым ераклыкта урнашкан Кычытканлы авылы мәктәбендә 7 нче сыйныфта, аннары 5 чакрымда урнашкан Күлбай-Мораса урта мәктәбенә барып укып, урта белем турында таныклык ала.

1947 елны тарих укытучысы булырга карар кыла һәм Казан педагогика институтының тарих факультетына укырга керә. 1951 елда

институтны тәмамлап, Лаеш районындагы Татар Сараланы авылында урнашкан бердәнбер татар урта мәктәбенә укытучы итеп билгеләнә, бер елдан уку-укыту эшләре буенча директор урынбасары вазифасын башкара башлый. Мәктәпкә төбәкнең төрле авылларыннан, шул исәптән ерак торак пунктларыннан да килеп укыйлар. Кыш көннәрендә аларны колхозчылардан арендага алган өйләргә урнаштыралар. Мәктәп бинасы зур булмаганлыктан, уку ике сменада алып барыла, кечке якта сыйныф бүлмәләре керосин лампалары белән яктыртыла.

С.Х. Алишев җәйге чорда туган авылына кайтып, ялгыз яшәгән әнисенә йорт җиткерә. Эш урынына килсә – хакимият авылда яңа мәктәп бинасы төзегән, ә ул мәктәп директоры итеп билгеләнгән була.

Яшь директор тырышлыгы белән тиз арада җиләк-җимеш һәм яшелчә тәҗрибә участогы булдырыла, мәктәпкә яңа җиһазлар кайтарыла, укытуның сыйфатына зур игътибар бирелә башлый.

Куйбышев сусаклагычы буасын ябар алдыннан район мәктәпләренә леспромхоз биналарын бүлеп бирәләр. Трактор чаналарына төяп сүтеп алып кайткан бүрәнәләрдән мәктәп өчен зур гына остаханә һәм ике зур бүлмәле торак йорт җиткерелә. Директор, «чүлмәкләр» ясап, колхоз кырында кукуруз игүне дә, ит җитештерүнең бишьеллык планын өч елда үтәү кампаниясе кысаларында мәктәптә үрдәк-чеби үстерүне дә оештыра.

1950 еллар ахырында авыл мәктәпләрендә балалар санының кимүе күзәтелә. Татар Сараланы мәктәбендә дә укучылар саны 17 сыйныфтан 13 кә кала. Директор Авыл советындагы хуҗалык кенәгәләрен өйрәнеп, киләчәктә балаларның тагын да азаячагын ачыклый һәм мәктәптән китәргә карар кыла. 1960–1962 елларда Югары Ослан районы Мәгариф бүлеген җитәкли, җае чыгу белән Казанда кооператив фатир төзеп, гаиләсе белән шәһәргә күченә.

Шактый өлкән яшьтә (34 яшь) Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының тарих бүлегенә аспирантурага укырга кергәндә, аның гарәп графикасындагы текстларны укый белүе хәлиткеч роль уйный [Галлям, 1999, б. 6–9].

Читтән караганда, Сәлам Хатыйп улы тормышындагы мондый кискен борылыш һич кенә дә очраклы кабул ителми: ул туган затлы нәселгә борын-борыннан гыйлемгә омтылу хас була. Шәҗәрәләреннән күренгәнчә, иң борынгы бабасы Галишаһ (XVI гасырның икенче яртысы – XVII гасырның беренче яртысы) та дин әһеле була, улы Әлмәтулла (XVII гасырның беренче яртысы) Иске Әлмәт авылында дин гыйлеме тарата, анысының нәсел дәвамчысы Сөрмәт (1620 – XVII гасыр ахыры), Сәмәркандта белем алып, Корьән-хафиз дәрәҗәсенә ирешә. Сөрмәт улы Ибраһим (1690–1780) Яңа Әлмәт авылында тормыш итә. Калган бабалары да заманының гыйлемле шәхесләре булып танылa. Җәгъфәр (1729–1796) исемлесе «Каһестани» (Күрәзәчелек иле) исемле әсәр яза. Аның улы Гобәйдулла (1751–1823) Оренбург губернасындагы мәшһүр Каргалы бистәсе мәдрәсәсендә белем ала һәм Кизләү (Корманай) авылында мәдрәсә җитәкли. Аның улы Нигъмәтулла (1775–1853) – Яңа

Әлмәт авылы ишаны – турында мәгълүмат Ш. Мәрҗани хезмәтендә һәм Хөсәен Әмирханның «Тәварихе Болгария» китабында сакланган. Соңгысы болай дип язып калдырган: «Мөбарәк һәм тәбарәк, камил инсан иде Әлмәт авылында Нигъмәтулла ишан».

Татар балалар язучысы Абдулла Алиш – шул ишанның Гатаулла исемле улының оныгы.

Нигъмәтулланың бер улы Мирһәйдәрҗан (1848–1912) туган авылының җамигъ мәчетендә имам хатип булып эшли. Аның улы – Мөхәммәдхатыйп (1870–1945) – булачак тарихчының әтисе – Казанның Күл буе мәдрәсәсендә укыган, Чистай төбәгенең хөрмәтле рухание булган. Ул 1920 еллар ахырында мулла вазифасын калдырып, колхозчы булып язылган [Алишев, 2010, б. 246–247].

Шунысы кызык, Мөхәммәтхатыйп, 1945 елның февралендә Каюм Насыйриның тууына 120 ел тулу уңаеннан уздырылачак чаралар турында ишеткәч, Тел, әдәбият һәм тарих институтына шәкерт вакытта мәгърифәтче янына килеп бер ай геометрия фәне нигезләре буенча дәресләр алуы хакында истәлекләр язып җибәрә [Каюм Насыйри..., 1948, б. 141].

Алишевлар шәҗәрәсе Сәлам Хатыйп улының мәшһүр зыялылар династиясе варисы булуын күрсәтә, бу нәсел вәкилләре руханилар әзерләүдә, татар халкы арасында дин гыйлеме тарату һәм әхлакый тәрбия бирүдә зур хезмәт куйганнар.

Аспирантурада укыганда С.Х. Алишевның фәнни җитәкчесе Идел буе төбәгенең Урта гасырлар һәм Яңа заман тарихы буенча зур белгеч, өлкән фәнни хезмәткәр, тарих фәннәре кандидаты Е.И. Чернышев була. Ул шәкертен Урта гасыр документларын укырга өйрәтә. 1773–1775 елларда Е. Пугачев җитәкчелегендә баш күтәрүдә Идел-Чулман төбәге халыкларының катнашуын өйрәнә башлаган олуг галим аспирантына бу вакыйгаларда татарларның катнашуы хакында фәнни тема бирә.

Тәкъдим ителгән тема яшь тарихчының киләчәктә фәнни кызыксыну өлкәләрен һәм юнәлешләрен билгеләүдә гаять мөһим роль уйный. Беренчедән, ул заман тәртибе буенча Тел, әдәбият һәм тарих институты хезмәткәрләреннән ТАССРдан читтә яшәгән татарларны, нигездә, этнографлар һәм тел галимнәре өйрәнгән. Диссертация темасы исә аспирантны Е. Пугачёв җитәкчелегендә баш күтәрүчеләр булган төбәкләрне колачларга этәрә. Икенчедән, чыганаклар туплау өчен Мәскәү һәм күрше өлкә архивларында эшләргә кирәк була. Баш күтәрүнең икътисади, социаль һәм башка сәбәпләрен ачыклау максатында, аспирант XVIII гасырның 50–70 елларында империя хакимиятенең эчке сәясәтен һәм төрле социаль төркемнәрдән торган татарларның икътисади хәлләтен һәм социаль тормышын өйрәнергә тиеш була (диссертациянең беренче бүлеге шуңа багышланган).

Әйтергә кирәк, аспирант 1966 елда укуын диссертациясен өстәлгә салып тәмамлый. 1968 елда «Татарларның 1773–1775 елларда Е. Пугачёв җитәкчелегендәге крестьяннар сугышында катнашуы»

исемле кандидатлык диссертациясен уңышлы яклый. Хезмәттә беренче тапкыр, тарихи чыганакларга таянып, Россия халыкларының хакимияткә каршы баш күтәрүләрендә мөселманнарның актив катнашуы дәлилләнә.

1973 елда диссертация текстын тәшкил иткән «Пугачёв восстаниесендә Урта Идел Буе татарлары» исемле китабының [Алишев, 1973] дөнья күрүе республикада төбәк тарихы белән кызыксынучылар санын арттыра. Бу фәнни монография тәэсирендә әдәби әсәрләр дә языла. Бу уңайдан, 1977 елда иҗат ителгән Туфан Миңнуллинның «Канкай углы Бәхтияр» тарихи драмасын һәм Мостафа Ногман балладасын атап үтү урынлы.

Сәлам Хатыйп улының фән өлкәсендә ирешкән уңышлары серенең нигезен хезмәт сөючәнлек һәм тырышлык, җаваплылык һәм тарихи чыганакларга тәнкыйди караш, тарихчы һөнәренә мәхәббәт һәм туган халкының чын тарихын язарга теләү кебек сыйфатлар тәшкил итте дисәк, һич тә ялгыш булмас. Моның шулай икәнлеге галимнең, 61 яшендә докторлык диссертациясен уңышлы яклагач, элеккечә дәрт-илһам белән фәнни эзләнүләрен дәвам итүендә ачык күренә. Лаеклы ялга чыккач та, киеренке режимда эшләп, күпсанлы яңа фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр язды ул. Без, аның коллегалары, өлкән тарихчыбызның шундый нәтиҗәле эшләвенә соклана, гаҗәпләнә һәм аның белән горурлана идек.

С.Х. Алишев һәрвакыт иҗади эзләнүдә булды. Галимнең кандидатлык темасы М.Г. Госманов һәм И.А. Гыйләҗев белән берлектә әзерләгән «Воззвания и переписка вожаков пугачёвского движения в Поволжье и Приуралье» (1988) [Воззвания и переписка..., 1988] исемле документлар җыентыгында дәвам итте.

Соңрак бу тема, хронологик яктан киңәйтелеп, авторга татарларның хөкүмәткә каршы чыгышларын бербөтен иҗтимагый күренеш рәвешендә сурәтләргә, XVI–XIX гасырның икенче яртысында булган иң күләмле протест чараларын барларга, аларның сәбәпләрен, баш күтәрүчеләрнең таләпләрен, оешу һәм оештыру формаларын һәм механизмнарын билгеләргә, крестьян баш күтәрүләренең үзенчәлекле якларын һәм аларга милли элита вәкилләренең йогынты ясау юлларын ачыкларга мөмкинлек бирде. Бу эзләнүләрнең нәтиҗәсе булып «Каһарман бабайлар» [Алишев, 1976] һәм «Тернистый путь борьбы за свободу. (Социальная и национально-освободительная борьба татарского народа. II половина XVI–XIX вв.)» [Алишев, 1999] исемле китаплар тора.

1970 елларда һәм 1980 елларның беренче яртысында С.Х. Алишев җәмәгать эшлеклеләре һәм зыялыларның юбилейлары уңаеннан, кайвакыт махсус институт басмалары өчен яки башка сәбәпләр белән К. Насыйри һәм С. Аитов, Г. Колахмәтов, Ш. Мәрҗани, Г. Ибраһимов турында мәкаләләр язды. Шулай ук Казан тарихын өйрәнгән империя чоры галимнәре М.С. Рыбушкин, К. Фукс, Н.К. Баженов, Н.Я. Износков, Н.Я. Агафонов хезмәтләренә дә этрафлы бәя бирде.

Санап үтелгән шәхесләрнең исемнәре тарих секторы өлкән фәнни хезмәткәренең тикшеренү өлкәсе никадар киң булуын раслап торалар. Аның «По следам минувшего» (1986) [Алишев, 1986] исемле китабында югарыда аталган шәхесләр турында күзәтүләре туплап бирелде.

Бүгенге көнгә кадәр Татарстан башкаласының үткәне турындагы бердәнбер коллектив монография булып торган ике томлы «Казан тарихы»ның беренче китабындагы (1988) [Алишев, 1988] «Казанны рус дәүләтенә кушу», «Казан үзәкләштерелгән рус дәүләте составында», «Казан XVIII гасыр дворян империясендә» исемле бүлекләрне – ул берүзе, «Казанны нигезләү» бүлеген А.Х. Халиков белән бергә язды.

Ул 1970 елларда язган мәкаләләрендә Казан ханлыгының агрессив, кыргый һәм басып алучы дәүләт түгеллеген раслады, аның хакында алдынгы, төзек, югары мәдәниятле дәүләт, дигән фикер уздырды [Алишев, 1975, с. 172–185].

1978 елда Мәскәүдә – СССР Фәннәр академиясенең Тарих институтында – докторлык диссертациясенең нигезе булачак «Урта Идел төбәген рус дәүләтенә кушу» монографиясен тикшергәндә, галимнең Казан ханлыгының яулап алынуы, төбәк халыкларын көчләп Мәскәү дәүләтенә кушу һ. б. кайбер фикерләре «ялгыш» дип табыла.

1980 еллар ахырында С.Х. Алишев кабат фәнни квалификациясен күтәрү эшенә алына. 1988 елны СССР Фәннәр академиясенең Тарих институтында аның диссертация кулъязмасы тикшерелә. Мәскәү галимнәре хезмәттән Казан ханлыгы чорын алып ташларга тәкъдим итәләр, аларны авторның ханлык белән Бөек Мәскәү кенәзлеген чагыштыруы борчый. Алишевка шул ук елның көзендә, хезмәтен әйткәнчә үзгәртеп, кабат тикшерергә барырга туры килә [Галлям, 1999, б. 10–11, 16]. Шул рәвешле, 1990 елны ул Мәскәүдә «VI йөздә – XIX гасырның беренче яртысында Урта Идел төбәге» дигән докторлык диссертациясен уңышлы яклый [Алишев, 1989], хезмәт шул ук елны «Фән» нәшриятында «Исторические судьбы народов Среднего Поволжья. XVI – начало XIX вв.» исеме белән нәшер ителә [Алишев, 2005].

Китапта Казан ханлыгы халыкларының яңа сәяси шартларда социаль, иҗтимагый, икътисади, мәдәни яшәеше яктыртыла, төбәк халыкларының үзара аралашулары сурәтләнә. Хезмәттә Казан ханлыгы турында бүлек кенә алып ташланылмый, татар халкы өчен мөһим кайбер темалар да «заманча» аңлатыла. 1552 елгы вакыйгалар феодал сугыш – ике вәхши феодаллар төркеме арасындагы канлы көрәш рәвешендә шәрехләнә [Алишев, 2005, с. 260]. Крестьяннар XVI гасырда авыр авыл хуҗалыгы хезмәте белән шөгыльләнгәннәр, алар нинди дә булса феодалларның мәнфәгатьләрен яклап сугышырга теләмәгәннәр; бу яктан караганда, аларның яңа хакимияткә буйсынулары ирекле булган. Киң планда аларның буйсынулары бүгенге көндә киң таралган «үз теләкләре белән кушылу» мәгънәсенә туры килә, дип языла [Алишев, 2005, с. 259].

Илдә сүз ирекге урнашкач кына бу четрекле мәсьәлә турында башкача язарга мөмкинлек туды. Әйтик, 2005 елда басылган бер мәкаләсендә автор татарларның туган җиренә, халкына, дәүләтенә, туган теленә булган мәхәббәте бигрәк тә Казанны батырларча саклаганда ачык күренде, дип ассызыклады [Алишев, 2005, с. 71–96].

Галимнең докторлык диссертациясен яклауга бәйле тарган «маҗаралары», яшь галимнәргә совет чоры тарих фәне үсешен өйрәнгәндә, һичшиксез, ул заман сәяси вазгыятен исәпкә алып фикер йөртергә кирәклеген искәртә.

1995 елда аның «Казань и Москва: Межгосударственные отношения в XV–XVI вв.» исемле китабы укучы кулына барып иреште [Алишев, 1995].

Сәлам Хатыйп улының фәнни һәм иҗтимагый эш юнәлешләренең берсе татар интеллектуаллары һәм галимнәренең әсәрләрен халыкка кайтару белән бәйле. Әйтик, 1977 елны Каюм Насыйриның русчага тәрҗемә ителгән хезмәтләренең бердәнбер томы [Насыри, 1977], ул 1984 елда әзерләп бастырган Г. Ибраһимовның 8 томлык әсәрләренең 7 нче томы – «Тарихи хезмәтләре» – нәшер ителү зур вакыйга булды [Ибраһимов, 1987]. 1989 елны аның редакциясендә Г. Гобәйдуллинның сайланма хезмәтләре тупланган «Тарихи сәхифәләр ачылганда» китабы дөнья күрде [Гобәйдуллин, 1989]. 1993 елда республика фәнни җәмәгатьчелегенә Һ. Атласиның «Себер тарихы», «Сөембикә», «Казан ханлыгы» хезмәтләре аның тарафыннан әзерләнеп тәкъдим ителде [Һади Атласи, 1993].

2006 елда дөнья күргән «Татар тарихчылары» [Алишев, 2006] исемле китап исә, галимнең күпьеллык фәнни эшчәнлегенең нәтиҗәсе кебек кабул ителә. Аның беренче бүлегендә Казан ханлыгы чорыннан сакланган татар телендәге чыганаклар бәян ителә. Икенче һәм өченче бүлекләрдә тарихи белемнәр таралу һәм беренче әсәрләр язылуның иктисади, иҗтимагый, сәяси сәбәпләре һәм алшартлары яктыртыла, XIX гасыр – XX гасырның беренче чирегендә татар галимнәренең фәнни эшләрендәге төп юнәлешләр билгеләнә. К. Насыйри, Хөсәен һәм Габделгаллә м Фәезхановлар, шагыйрь Г. Чокрый һ. б. күп кенә шәхесләрнең тарихи карашларына, татарлар тарафыннан язылган Россия һәм Гомуми тарих дәреслекләренә күзәтү ясала, Ш. Мәрҗани, Г. Гобәйдуллин, Р. Фәхретдин, Зәки Вәлиди, Хәсәнгата Габәши, Габдерәшит Ибраһимов һ. б. ларның гыйльми мираслары бәяләнә.

Татар халкының этногенезы мәсьәләсе С.Х. Алишевның «Болгаро-казанские и золотоордынские отношения. XIII–XV вв.» (2009) [Алишев, 2009] исемле китабында чагылыш тапты. Автор, Алтын Урда халыкларының күчмәннәр икәнен искәртеп, Идел-Чулман Болгар дәүләтенең дәвамчысы Казан ханлыгы булуын, анда яшәгән халыкның утрак тормыш алып баруын, этник яктан болгарлардан һәм өлешчә кыпчаклардан торуларын ассызыклады.

Күренекле тарихчы 1990 елларда милли тарихны популярлаштыру өлкәсендә республиканың вакытлы матбугаты битләрендә – автор,

шулай ук «Аргамак», «Гасырлар авазы – Эхо веков», «Научный Татарстан» журналлары редакцияләре әгъзасы сыйфатында зур хезмәт куйды.

Алишев үзе исән чакта ук илебездә төп фәнни хезмәтләре зур тиражлар белән бастырылган сирәк тарихчыларның берсе булды. Бу аның күренекле һәм танылган галим булуын раслаучы тагын бер дәлил булып тора.

2005 һәм 2009 елларда «Раннур» нәшрияты тарафыннан тарихчының төп әсәрләре кергән «Все об истории Казани» (40 басма табак) [Алишев, 2005] һәм «Все об истории татарского народа» (38 басма табак) [Алишев, 2010] 20 мең һәм 50 мең данә тираж белән нәшер ителү милләт тарихы белән кызыксынучылар өчен чын мәгънәсендә кадерле бүләк булды.

Эштән киткәч, гомеренең соңгы елларында ул бабаларына багышланган «Галишаһ морза нәселе» исемле фәнни-публицистик роман язу белән шөгыльләнде. Галимнең бу хезмәте 2015 елда дөнья күрде [Алишев, 2015]. Шул ук елның 23 июнендә Сәлам Хатыйп улы вафат булды.

Шунысы куанычлы: С.Х. Алишевның фәнни җитәкчелегендә кандидатлык диссертацияләре яклаган Булат Хәмидуллин, Рәшит Галләм, Илшат Фәйзрахмановлар бүген эзләнүләрен нәтиҗәле дәвам итәләр.

Алишевларның галимнәр династиясе дә үсештә. Улы Булат – педагогика фәннәре докторы, оныгы Тимерхан – социология фәннәре кандидаты буларак, фәнни даирәдә танылу алдылар.

С.Х. Алишев – 19 фәнни һәм фәнни-популяр китап, 250 дән артык фәнни һәм башка мәкаләләр һәм язмалар авторы. Бу уңайдан, бүгенге укучыга атап Сәлам Хатыйп улының әлегәчә фәнни әһәмиятләрен саклаган хезмәтләрен Интернетка урнаштыру мәсьәләсе көн тәртибендә тора.

Әдәбият

Алишев С.Х. Болгаро-казанские и золотоордынские отношения. XIII–XV вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. 159 с.

Алишев С.Х. Все по истории Казани: Казань: Раннур, 2005.

Алишев С.Х. Все по истории татарского народа. Казань: Раннур, 2010. 606 с.

Алишев С.Х. Галишаһ морза нәселе // Исторические судьбы народов Поволжья и Приуралья. Сб. статей. Вып. 1. Материалы Всерос. науч.-практ. конф. «Исторические судьбы народов Среднего Поволжья в XV–XIX вв.», посвященной 80-летнему юбилею д-ра ист. наук С.Х. Алишева (г. Казань, 24 марта 2009 г.) / отв. ред. и сост. И.К. Загидуллин. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2010. С. 246–247.

Алишев С.Х. Галишаһ морза нәселе. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2015. 559 б.

Каюм Насыйри турында истәлекләр // Каюм Насыйри. 1825–1945. Тууына 120 ел тулуга багышланган гыйльми сессия материалары / җав. ред. Ш.А. Рамазанов. Казан: Татгосиздат, 1948. Б. 141.

Алишев С.Х. Татары Среднего Поволжья в пугачевском восстании / под ред. З.И. Гильманова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1973. 215 с.

Алишев С.Х. Исторические судьбы народов Среднего Поволжья (XVI – нач. XIX в.) // Все об истории Казани. Казань: Раннур, 2005. С. 213–385.

Алишев С.Х. Казань и Москва: Межгосударственные отношения в XV–XVI вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 1995. 160 с.

Алишев С.Х. Каһарман бабайлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 126 б.

Алишев С.Х. Население Казанского и Золотоордынского государств // *Алишев С.Х.* Все об истории Казани. Казань: Раннур, 2005. С. 71–96.

Алишев С.Х. Отдел истории Института истории АН РТ в 1989–1998 гг. // *Алишев С.Х.* Историки. Татарский народ / ред.: Р.У. Амирханов, И.К. Загидуллин. Казань: Форт-Диалог, 2000. С. 24–25.

Алишев С.Х. По следам минувшего. Казань: Татар. кн. изд-во, 1986. 128 с.

Алишев С.Х. Присоединение народов Среднего Поволжья к русскому государству // Татария в прошлом инастоящем: сб. ст. / редкол.: М.К. Мухаррямов, З.И. Гильманов, К.А. Назипова; КФ АН СССР. ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова. Казань, 1975. С. 172–185.

Алишев С.Х. Среднее Поволжье в XVI – первой половине XIX в. (о прогрессивном характере совместной жизни народов): автореф. дис. … д-ра ист. наук. М., 1989. 30 с.

Алишев С.Х. Тернистый путь борьбы за свободу (Социальная и национально-освободительная борьба татарского народа (II половина XVI–XVIII вв.) / науч. ред. И.Р. Тагиров. Казань: Фэн, 1999. 158 с.

Алишев С.Х. Татар тарихчылары. Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 206 б.

Воззвания и переписка вожаков пугачевского движения в Поволжье и Приуралье / сост. и ред.: С.Х. Алишев, Р.В. Овчинников, М.А. Усманов и др. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1988. 463 с.

Галлям Р.Г. Очерк жизни и творчества // Сәлам Хатыйб улы Алишев: Салям Хатыпович Алишев. Библиография. Казань: «ФОРТ-ДИАЛОГ», 1999

Гобәйдуллин Г. Тарихи сәхифәләр ачылганда. Сайланма әсәрләр / китапны төзүче, текст, искәрмә, сүзлек һәм исемнәр күрсәткечен әзерләүчеләр С.Х. Алишев, И.А. Гыйләҗев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. 334 б.

Ибраһимов Г. Әсәрләр: сигез томда. Т. 7. Тарихи хезмәтләр (1911–1927) / томны төзүче, текст, искәрмә, сүзлек һәм исемнәр күрсәткечен әзерләүче С.Х. Алишев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 537 б.

История Казани: в 2 т. Т. 1 / Редкол.: Я.Г. Абдуллин, С.Х. Алишев, З.И. Гильманов. Казань: Татар. кн. изд-во, 1988. 352 с.

Насыри К. Избранные произведения / сост. С.Х. Алишев, М.В. Гайнутдинов, Х.Ш. Максутов. Казань: Татар. кн. изд-во, 1977. 255 с.

Һади Атласи. Себер тарихы. Сөенбикә. Казан ханлыгы / төз., кереш сүз, искәрмәләр һәм белешмәләр авт., ред. С.Х. Алишев. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. 448 б.

Заһидуллин Илдус Котдус улы,
тарих фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Исламны өйрәнү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре.